

संगमनेर तालुक्यातील दंडकारण्य अभियानाचे योगदान

डॉ. मुरादे बाळू सखाराम,
गोखले एज्युकेशन सोसायटीचे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
संगमनेर.

गोषवारा

संगमनेर तालुक्यातील दंडकारण्य अभियान हा एक वैश्विक आदर्श आहे. भाऊसाहेब थोरात ऊर्फ दादा यांना 'झाडं लावणारा माणूस' या पुस्तकांतून मिळालेली प्रेरणा वर्तमान पर्यावरण संवर्धनासाठी आदर्शवत आहे. गेल्या 9 वर्षांत दंडकारण्य अभियानाचं काम दैदिप्यमान स्वरूपाचे आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर या कार्याची दखल घेतली गेली. संगमनेर तालुक्यामध्ये वृक्ष लागवड व त्याचे संगोपन विविध शैक्षणिक तसेच सहकारी संस्थामधून जी जाणीव जागृती झाली ती फक्त राज्यालाच नव्हे तर देशाला आदर्शवत ठरेल असा विश्वास वाटतो. संत तुकाराम महाराज, संत ज्ञानेश्वर महाराज यांनी वृक्षांचे जे महत्त्व सांगितले आहे त्याचे आचरण एका वयोवृद्ध, तपोवृद्ध, ज्ञानोवृद्ध राष्ट्रपुरुषाकडून जीवनाच्या उत्तरार्धात व्हावे हे एक आश्चर्य आहे. त्यांच्या पश्चातही संगमनेर तालुक्यातील सर्वस्तरावरील नागरिक हे पर्यावरण पूरक काम चालवत आहेत.

प्रस्तावना :-

पर्यावरण शिक्षण वेगळं नसावं तर एकूणातच शिक्षणच पर्यावरण केंद्री असावं. निसर्गाच्या सानिध्यात शिक्षण देता घेताना विद्यार्थी जो 'विवेक' शिकतील तो त्यांना आपसूकच पर्यावरण पूरक जीवन शैलीकडे ओढून नेईल. सम्यक, शाश्वत विकासाची कास धरायची तर पर्यावरण शिक्षण अतिशय महत्वाचे ठरेल. शहरात मुलं इंटरनेटच्या साहाय्याने थेट ग्लोबल वॉर्मिंग सारख्या विषयावर सादरीकरण करतांना आढळतात मग भलेही त्यांना शाळेच्या आवासातलं तापमान माहिती नसो. हिमाच्छादित प्रदेशातल्या हिमअस्वलाविषयी त्यांना भरपूर माहिती देता येते. परंतु जवळच्या टेकडीवरच्या सस्तन प्राण्याविषयी जराही कुतूहल नसते झाडाचे फायदे सांगणारा निबंध ते लिहू शकतात. परंतु दारातल्या झाडाचे नाव, गाव, फळफुलं मात्र त्यांना सांगता येत नाही आणि या संगळ्यात आपल्याला काही वावगं वाटत नाही. प्रत्येक नागरिकाने एक विवेकी उपभोक्ता असायला हवं तर निसर्ग आपसूकच टिकेल. एखाद्या राष्ट्राचा विकास जीडीपी ने मोजण्यापेक्षा तिथल्या सामान्य माणसाच्या समाधानाने मोजावा. त्याच्या मूलभूत गरजा भागवणं यावर सरकारनी भर द्यावा अनादी काळापासून जगभरातील विविध संस्कृतीतील विचारवंत, तत्वतेने व शास्त्रज्ञ आपला निसर्ग व त्यातील मानवाचे निश्चित स्थान याचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करत आहेत. मानवी भौतिक प्रगती, आधुनिकीकीण यामुळे गेल्या 50 वर्षांत अनेक बदल झाले

आहेत. एकेकाळी फार कमी प्रभाव असलेल्या मानवाचा आता निसर्गावर सर्वात मोठा परिणाम होत आहे. इ.स.न. 2050 साली होणा-या सुमारे 900 कोटी लोकसंख्येच्या पृथ्वीवरील निसर्गावर, वातावरणावर, साधनसंपत्तीच्या वापरावर काय परिणाम होईल हा जगभर अभ्यासाचा व चिंतेचा विषय झाला आहे.

दंडकारण्य अभियाणाची प्रेरणा :-

भाऊसाहेब थोरात उर्फ दादा यांच्या हाती झाडं लावणारा माणूस हे माधुरी पुरंदरे यानी अनुवाद केलेलं पुस्तक पडलं त्यातील एलझेअर बुफिएर या मेंढपाळाच्या एकटयाच्या प्रयत्नाचा त्यांच्या मनावर प्रभाव पडला आणि एकुलता एक मुलगा व पत्नी यांच्या निधनानंतर तीस मेंढया व एक कुत्रा यांच्या सानिध्यात उजाड जंगलात बीया पेरण्याचे काम आयुष्यभर या माणसाने केले. या उजाड माळरानाचं नंदनवन केलं. एक एकटा माणूस केवळ आपलं शरीर आणि मानसिक सामर्थ्य एवढीच सामग्री घेऊन एका विराट प्रदेशाचा कायापालट घडवून आणायला पुरेसा असतो हे पाहिलं की वाटतं काही असो माणूस हे रसायन अजब आहे. पण त्यासाठी केवढी चिकाटी, मनाची केवढी ताकद आणि निष्ठा लागली हे जाणवताच हया अडाणी, असंस्कृत शेतक-याबर्घलच्या आदरानं मन भरून येतं.

आल्पस् पर्वताच्या प्रदेशात एका ओसाड व निर्जन गावात राहणा-या एलझेअर्ड बुफिएर नावाच्या एका सामान्य मेंढपाळानं एका हाती एक लाख झाडे लावली. 1910 ते 1945 या पस्तीस वर्षांच्या अवधीत हा माणूस कोणताही गाजावाजा न करता जाईल तेथे निरनिराळं बी लावत होता. त्याच्या या अबोल आणि अथक प्रयत्नानं व्हेरिंग नावाच्या ओसाड, मृतप्राय आडगावात 11 कि. मी. लांबीचा झाडाझुडपांनी भरलेला हिरवागर्द पट्टा निर्माण केला. वन मॅन आर्मी म्हणावं अशा या एकटया माणसाच्या बुफिएच्या भीम पराक्रमानं भाऊसाहेब थोरात भारवून गेले.

दंडकारण्य अभियानाची कार्यवाही :-

भाऊसाहेबांच्या भागाची स्थिती बुफिएच्या व्हेरिंगपेक्षा दसपटीने बरी होती. पण शेतक-यांचं रक्त नसानसातून वाहत असलेल्या भाऊसाहेबांना इथली हिरव्या रंगाची गैरहजेरी नेहमी खुपत आली होती. माणसाला जेवढी शक्य आहे तेवढी समृद्धी त्यांनी या गावात आणली होती. पण वर्तमानकाळात डोळसपणे वावरताना भविष्याचा सतत वेध घेत राहणा-या त्यांच्या दूरदर्शी नजरेला आपल्या विभागावरचं आणि संबंध मनुष्यजातीवरचं विनाशकारी संकट दिसत होतं. भौतिक प्रगतीच्या नावाखाली चाललेल्या माणसांच्या कर्मांनी पर्यावरणाची वाट लावली होती. सर्वत्र पाऊस कमी झाला होता. जंगल नाहिशी झाली होती. जलाशय आटले होते. पक्ष्याची संख्या रोडावली होती. भविष्यकाळात रिमोट कंट्रोलमुळे माणूस प्रत्येक गोष्ट बसल्या जागेवरून करणार होता. पण शुध्द हवा आणि पाणी यांच्या अभावी तो कसा तग धरून राहणार. हा अकाळविकाळ प्रश्न वाटेत आ वासून उभा होता.

या विनाशकारी संकटावर एकच उपाय होता. बुफिएनं सांगितलेला - झाडं लावण्याचा. तो तातडीने करायला हवा होता. त्याच्या अभावी आजपर्यंत या भागाच्या विकासासाठी जे केलं त्याला अर्थ राहाणार नव्हता. पंचावनाच्या वर्षी बुफिएनं हे काम सुरु केलं आणि किमान सत्याऐंशीव्या वर्षापर्यंत तो अव्याहत हे काम करित होता बुफिएपासून प्रेरणा घेणा-या भाऊसाहेबांचे काम मात्र सोपं नव्हतं. वय आणि प्रकृतिमान या दोघांची त्यांना साथ नव्हती. बुफिएच्या मानानं त्यांच्या हातात वेळ कमी होता. आणि शरीरात बळ फारच कमी होतं. बुफिएला मदत आणि सोबत करायला कुंटबीय, मित्र वा सहकारी नव्हते. आपल्या पाठीशी उभा संगमनेर तालुका आहे बियाणं लावण्याच्या कामाआधी लोकांना संघटीत करणं आवश्यक होतं. खरं म्हणजे हेच मोठं काम होतं. झाडं लावताना सार्वजनिक जमीन वापरली जाणार म्हणून वनविभाग, मामलेदार कचेरी, सामाजिक वनीकरण खातं यांच्याशी अपरिहार्यपणे संबंध येणार होता. त्याचं सहकार्य जरूर हवं होतं पण त्यांच्याकडून अथवा राज्यसरकारकडून कोणत्याही प्रकारची आर्थिक मदत त्यांना नको होती. दुष्काळ, प्रदूषण असह्य होत चाललेलं जगभरातलं तपमान या दुखण्यानी आपला भागच नाही तर सगळा देश पीडित आहे. त्यावर उपाय म्हणजे झाडं लावणं ही स्वातंत्र्योत्तर भारताची सगळ्यात मोठी गरज आहे. ती आता सगळ्यात मोठी चळवळ झाली पाहिजे मागच्या पिढ्यांनी मिळविलेलं स्वातंत्र्य टिकवणं हे पुढच्या पिढ्याचं काम आहे तसच एका पिढीनं लावलेली झाडं जगवणं हे पुढच्या पिढीचं काम आहे.

भाऊसाहेब थोरांतांनी तालुक्यातल्या पडीक जमीनीवर एक कोटी बिया लावण्याचा संकल्प सर्वापुढे मांडता. त्याचे दोन टप्पे होते. 14 जून ते 20 जून, 2006 या पहिल्या टप्प्यात लोकांना कार्याची माहिती देऊन तयार करायचे होते तर 23 जून ते 2 जुलै या काळात प्रत्यक्ष काम करायचं होतं. दुस-याच दिवशी संध्याकाळी संगमनेर साखर कारखान्याच्या परिसरात वसलेल्या अमृतेश्वर मंदिरात एक सभा ठरविण्यात आली. तालुक्यातले सर्व सहकारी शैक्षणिक व सामाजिक संस्थांचे पदाधिकारी, शासकीय खात्यातील अधिकारी, शैक्षणिक संस्थांचे प्राचार्य, मुख्याध्यापक, शिक्षक, प्राध्यापक, महिला बचत गटाच्या कार्यकर्त्या, आणि विविध क्षेत्रात काम करणा-यांना या सभेला आमंत्रित करण्यात आलं. भाऊसाहेब थोरांतांनी झाडं लावण्यामागची कल्पना आणि गरज समजावून सांगितली. गावागावातल्या रिकाम्या पडीक जमीनीपासून डोंगरमाथ्यापर्यंत बिया लावण्याचा संकल्प जाहिर केला तो सिध्दीस नेण्यासाठी गावातल्या प्रत्येक माणसाच्या सहकार्याची आवश्यकता आहे.

नगरेची रचावी। जलाशये निर्मावी।

महावने लावावी। नानाविधे।।

हे ज्ञानेश्वरीतील सुवचन त्यांनी दंडकारण्य अभियानाचं घोषवाक्य म्हणून उच्चारलं. कोणत्याही सरकारी वा खाजगी मदतीची अपेक्षा न करता प्रत्येकानं बीजारोपणासाठी बिया गोळा करायच्या आहेत. हे त्यांनी स्पष्ट केलं प्रत्येक कार्यकर्त्याकडून किमान पाच किलो बीयाची अपेक्षा होती. त्या कशा गोळा करता येतील याचं मार्गदर्शन करताना दादांनी

साधा सोपा मार्ग सांगितला आजपासून जी म्हणून फळ खाल त्याच्या बिया फोडायच्या नाहीत त्या साठवून ठेवायच्या, सीताफळ, बोर, जांभूळ कोणतेही फळ चालेल. आंबे खाल्ले तर त्याच्या कोया जमवा. बघता बघता जवळपास 110 क्विंटल बी गोळा झालं. बियांचा मूलभूत प्रश्न सुटला. एकीकडे कलापथकाची प्रचाराची धूम चालू होती. तर दुसरीकडे बीजारोपनाच्या कार्यक्रमाची आरवणी उत्साह वाटावा म्हणून वातावरण निर्मिती यामध्ये माणसांचा पोशाख पिवळ्या रंगाचा टी शर्ट, शेवाळी रंगाची पॅट, बिया ठेवण्यासाठी कमरेला पिवळी पिशवी आणि गळ्यात पिवळं उपरणं हे उपरणं घाम पुसायला आणि हात साफ करायला उपयोगी पडणार होतं. स्त्रियांनाही पिवळी साडी नेसण्याची सूचना होती. निसर्गाच्या रंगाशी, कार्याच्या उद्दिष्टाशी मिळता जुळता असा पोशाख होता.

19 जून रोजी सायखिंडी गांवाजवळील डोंगरावरच्या बीजारोपनानं उपक्रमाचा शुभारंभ करण्याचं ठरलं. त्यासाठी 11 जूनला गावात कार्यक्रमाची एक रंगीत तालीमवजा सभा झाली. सायखिंडी गाव हे संगमनेर कारखान्यापासून पाच कि.मी. अंतरावर आहे. तिथल्या खाणेश्वर, तांब कडा, वा-याची माळ, तळ्याचं रान, रामगड या डोंगर टेकड्यावर बिया लावायच्या होत्या. तालुकाभरातून आलेले हजारो कार्यकर्ते आणि पंचक्रोशीतले ग्रामस्थ यांच्या गर्दीने सायखिंडीचा भला मोठा डोंगर देखील झाकून गेला. कमीत कमी पाच साडेपाच हजाराचा जनसमुदाय तिथे लोटला होता. बीजारोपणाचं काम सुरु झालं तेव्हा तर डोंगराला हजारो माणसं लगडली आहेत असे वाटत होतं. पावसाची रिमझिम, भिरभिरणारा वारा, टेकडीवरच्या मंदिरातून येणारी घंटांची मधुर किणकिण अशा रम्य वातावरणात दंडकारण्य अभियानाचा शुभारंभ आला.

2006 च्या चुका टाळून 19 जून, 2007 ला खाडंगाव येथे कपारेश्वर डोंगरावर रंगीत तालमीचा किंवा भारदस्त भाषेत बोलायचं, तर 'पथदर्शक बीजारोपण' कार्यक्रम झाला. हजारो विद्यार्थ्यांनी आणि गावकरी स्त्री- पुरुषांनी त्यात उत्साहानं भाग घेतला. पाठोपाठ गावोगावाच्या डोंगर टेकड्या, माळरानं व इतर भूभागावर 23 जून ते 30 जून, 2007 या अवधीत सामुदायिक बीजारोपण पार पडलं. यापूर्वी 170 गावं आणि वाड्या वस्त्या मिळून 21 हजार 700 एकरावर 90 क्विंटल बी ग्रीन आर्मीन लावलं. विविध शैक्षणिक संस्थांच्या 126 शाळा कॉलेजाचे विद्यार्थी बी लावण्याच्या कार्यक्रमात सामील झाले होते ते आणि ग्रीन आर्मी चे सैनिक यांनी मिळून 4 कोटी पेशाही अधिक बियाचं रोपण 2007 मध्ये केलं. या वर्षीच्या कार्यक्रमाचे तीन टप्पे होते पहिल्या टप्प्यात बियांचं रोपण करायचं होतं, तर दुस-या व तिस-या टप्प्यामध्ये रोपांची आणि फाद्यांची लागवड करायची होती. संगमनेर सहकारी कारखान्यानं यापूर्वीच नर्सरी तयार केली, आणि अडीच लाख रोपं मोफत वाटली. 2007 च्या संकल्पपूर्ती आनंद संकल्प मेळाव्यात एका चांगल्या गोष्टीची भर पडली संगमनेर तालुक्यातल्या मालदाड या गावात झालेल्या मेळाव्यात मागील वर्षाप्रमाणेच सामुदायिक प्रतिज्ञेचा एकमुखांन पुनरुच्चार झाला. आपण लावलेल्या रोपाचं पोटच्या लेकरांप्रमाणे संगोपन आणि संवर्धन करण्याचं हरित सैनिकांनी जाहीररित्या मान्य केलं होतं.

कोणत्याही कार्याचं मूल्यमापन त्याच्या दोन वर्षांच्या वाटचालीवरून करता येणार नाही. सुरुवातीच्या दोन वर्षांवरून तर नाहीच नाही. पण दंडेकारण्य अभियान हे अपवादात्मक कार्य आहे. दोन वर्षांच्या अल्पावधीच्या कामावरून त्याला यशस्वी म्हणायला हरकत नाही. विद्यार्थीदशेपासून माणसांवर वृक्ष पालनाचे संस्कार व्हायला हवेत म्हणून निरनिराळ्याच शाळांना आणि महाविद्यालयांना रोप लावण्याचे नियमित कार्यक्रम आयोजित करण्यासाठी ते प्रोत्साहन देत आहेत. आदिवासी शेतक-यांसाठी रोप वाटण्याचे खास कार्यक्रम होतात. लोकांना या चळवळीची माहिती देण्यासाठी नाना प्रकारचे मार्ग ते शोधत असतात. एखाद्या गावात गगनगिरी महाराजांच्या नामसप्ताहामध्ये बीजा-रोपणाचा कार्यक्रम आखला जातो. सप्ताहातल्या कथा कीर्तनांमधून झाडे लावण्याचं आणि जपण्याचं महत्व जनसामान्यांच्या मनावर बिंबवलां जातं. एखाद्या गावात वटपौर्णिमेच्या मुहूर्तावर माहिलांना वटवृक्षांची रोपे भेट दिली जातात. वडाच्या झाडामुळे माणसाला भरपूर प्राणवायू उपलब्ध होतो. अशी माहिती हळूच त्यांना द्यायला माहिला कार्यकर्त्या विसरत नाही. घराबाहेर पडून बीजारोपनाच्या कार्यक्रमात सहभागी होता आलां नाही तर घराच्या आवारात झाडं लावा. रोज तास अर्धा तास बागेत काम केलं तर मधुमेह, रक्तदाब अशा विकारांपासून रक्षण होतं. वजन काबूत राहातं. हे देखील आवर्जून त्यांच्या कानी घातलां जातं.

निरनिराळ्या शाळांमधून एक मूल एक झाड या योजनेखाली विद्यार्थ्यांना वाढदिवशी एक रोप भेट दिलं जातं आणि ते लावण्याची व वाढविण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर सोपवली जाते. शाळा शाळांमधून झाड लावण्याच्या उपयुक्तेबद्दल निबंध स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, चित्रकला स्पर्धा दंडेकारण्य अभियानांमार्गते आयोजित केल्या जातात पर्यावरण हा आता आपल्या शालेय अभ्यासक्रमाचा अनिवार्य विषय झालेला आहे. पर्यावरणाचे रक्षण आणि संवर्धन यांचे महत्व वारंवार विद्यार्थी दशेपासून मनावर बिंबवले गेल्यास भविष्यात विद्यार्थी त्याबाबत अधिक सजग आणि सुजाण होतील. दिवसेदिवस घटत चाललेले पर्जन्यमान, वाढते तापमान, प्रदूषणाच्या समस्या जमिनीची होणारी धूप, नामशेष होऊ पाहणारी जैविक आणि वनस्पतींची विविधता, ऊर्जा बचत, पाणी बचत, प्लॅस्टिक वापरावर निर्बंध यावर यशस्वीपणे मात करण्यासाठी पर्यावरण विषयक जागृती वाढविणे ही काळाची गरज झाली आहे. बीजारोपण, रोपांची व कांद्याची लागवड याद्वारे वृक्षसंपदा वाढविण्याचे अत्यंत महत्वाचे कार्य दंडेकारण्य अभियानाच्या माध्यमातून समाजातील सर्व क्षेत्रातील घटकांना सोबत घेऊन यशस्वीपणे राबविण्यात येत आहे. म्हणून तरुणाईने ही आव्हाने स्वतःसाठी व भावी पिढ्यांसाठी समर्थपणे स्विकारली पाहिजेत.

प्रत्येक वर्षी तालुक्यातील डोंगरावर बीजारोपणाचा पथदर्शक प्रकल्प राबविण्यात येतो सन 2006 पासून आजतागायत (सन 2015 पर्यंत) प्रथमतः तालुक्यातील गावात प्रचार, प्रसार प्रबोधन केले व त्यानंतर तालुक्यातील प्रत्येक गावात विविध संस्था, विद्यालये, ग्रामस्थ, कार्यकर्ते, पदाधिकारी यांचे मार्फत बीजारोपणाचा कार्यक्रम हाती घेतला जातो. या कालावधीत तालुक्यातून किमान 50 ते 60 हजार विद्यार्थी, नागरिक सहभागी होतात. यापुढेही हा उपक्रम 5 जून रोजी

जागतिक पर्यावरण दिनी सुरु राहिल. दंडकारण्य अभियान हा एक प्रकल्प न राहाता त्याला एक अभिनव असे जन आंदोलनाचे स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. या जनआंदोलनाची नोंद संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या पर्यावरण या कार्यक्रमात (United Nation Environment Programme -UNEP या वेबसाईटवर) घेण्यात आली आहे. दादांच्या या कार्याची तुलनाच करावची झाली तर केनियाच्या प्रा. बांगारी मथाई यांच्याशीच करावी लागेल. त्यांच्या ग्रीन बेल्ट या दंडकारण्यासारख्या चळवळीने केनियाचा चेहरामोहरा बदलून टाकला आहे. त्यांच्या या कार्याबद्दल त्यांना 2004 सालचं नोबेल पारितोषिक मिळाले आहे. आल्प्स पर्वताच्या कुशीत राहणा-या बुफिएर नावाच्या एका निसर्गप्रेमी माणसानं झाडं लावण्याचं व्रत घेतलं त्याची गोष्ट भाऊसाहेबांनी वाचली आणि अवघं चौ-याऐंशी वयोमान असलेल्या या माणसानं एका महिन्यात एक कोठी लावण्याचं मनावर घेतलं आणि संगमनेर तालुक्यातल्या मडळींना हाताशी धरून हा संकल्प चौपटीच्या संख्येने सिध्दीस नेला. राजकारणांतलं विलोभनीय व्यक्तीमत्त्व असणा-या भाऊसाहेबांचे दुष्काळी ओसाड संगमनेर तालुक्याचा कायापालट करणारे किमयागार परंतु संगमनेरच्या दंडकारण्य अभियानाचे प्रेरणास्रोत ही त्यांची सर्वात महत्त्वाची ओळख असेल.

संदर्भ सूची

- 1) पाटील कृष्णराव (2013) पर्यावरण आणि शाश्वत विकास, इ. 12 वी. - म.रा.मा.व उ. मा. शि. मंडळ, पुणे.
- 2) अंतरकर अरुणा (2008) कथा आधुनिक दंडकारण्याची, अमेय प्रकाशन: पुणे.
- 3) पुरंदरे माधुरी (2011) झाडं लावणारा माणूस, पुणे : राजहंस प्रकाशन:
- 4) शिक्षणवेध (2014) पर्यावरण विशेषांक, ग्राममंगल.
- 5) दैनिक गावकरी 18/7/2014 पानं नं.2.
- 6) महाराष्ट्र टाईम्स , 18/7/2014 पानं नं.4.
- 7) कुलकर्णी विठ्ठल - दैनिक लोकमत, दंडकारण्य पॅटर्न, 10/8/2014.
- 8) <https://en.wikipedia.org>
- 9) www.greenbeltmovement.org